

II

ОШАСТИ
на тлу средњовековних
српских земаља
(епидемије – непогоде – глад)
Зборник радова

Синиша Мишић
Катјарина Мићровић (уредници)

*Пошастѝи на ѝлу средњовековних срѝских земаља
(ейцидемије – нейоѝоде – ѝлаг)
Зборник радова
Синиша Мишић
Катарина Митровић (уредници)
Београд 2021.*

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
проф. др Драгољуб Марјановић
Филозофски факултет, Београд
проф. др Снежана Божанић
Филозофски факултет, Нови Сад
др Александар Узелац
Историјски институт, Београд

Лектор
Јелена Лутров

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-179-0

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Синиша Мишић, Катарина Мићковић*
Предговор
- 9 | *Синиша Мишић*
Глад у средњовековним српским земљама
– узроци и последице (прилог методологији истраживања)
- 23 | *Радиој Радић*
Јер таква глад би по свима крајевима
(Глад у српским земљама XIII–XV века)
- 43 | *Марко Шуица*
Османлијски јахачи апокалипсе
- 57 | *Јелена Мрђић*
Живети у средњем веку
– нека разматрања о стрепњама и страховима
од глади, болести и смрти
- 71 | *Марина Шћећинић*
Лепра у српским средњовековним земљама
- 87 | *Катарина Мићковић*
Неколико цртица из живота
средњовековног Котора у доба куге
- 103 | *Дејан Јечменица*
Пословно-финансијски односи
цара Стефана Душана и Дубровчана у време црне смрти
- 117 | *Марија Којривица*
„Ушочишиће болесним и немоћнима“
– болнице и стационари под окриљем српских
средњовековних манастира
- 133 | *Дејан Рагичевић*
Природне непогоде на тлу Србије у светлу
археолошких података

Јелена Мргић*

ЖИВЕТИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ – НЕКА РАЗМАТРАЊА О СТРЕПЊАМА И СТРАХОВИМА ОД ГЛАДИ, БОЛЕСТИ И СМРТИ

Апстракт: Осећања и осећајност су у домаћој историографији и даље недовољно заступљене теме, премда су студије о историји емоција и емоционалној историји у последњих неколико деценија снажно присутне у међународној научној продукцији. Прилично оскудну хеуристичку основу за период продуженог средњовековља на нашим просторима је неопходно наново ишчитати, полазећи од нових приступа и захвата културних студија са других простора. Рад је усмерен на могућности нових интерпретација и поимање осећања, осетљивости и начина њиховог изражавања. Полази се од почетне перцепције догађаја – од тога шта се уочава као „пошаст“ и катастрофа, и развија се до емотивних реакција, индивидуалних и колективних, те рационалних стратегија да се несреће и катастрофе избегну или да се њихово дејство ограничи. Све је то временом постало део народне усмене и писане традиције која ће се преносити до наших дана.

Кључне речи: Средњи век, емоционална историја, куга, катастрофе, перцепција

„Још једном, осећајније“
(Once more, with feeling – Kurnitz 1960)

Историчари који су се одважили да се упусте у истраживање *емоционалне историје и/или историје емоција*, оцртавали су њен развојни пут пре него што је ово поље методолошки дефинисано, запитани

* Јелена Мргић (1972) је ванредни професор на Катедри за историју српског народа у средњем веку Одељења за историју Филозофског Факултета Универзитета у Београду. Истраживачки опус обухвата теме из историјске географије и еколошке историје. Ел. пошта: jmrgic@f.bg.ac.rs

зашто је било потребно толико времена да се оно издвоји и призна као подједнако важно као и „неутрално“ низање чињеница. То оклевање је, може се рећи, с једне стране, још један данак сакрализованог „објективности“ историчара и „рационалном“, дакле добро промишљеном методолошком приступу у истраживањима и настојању да се досегне идеал „истинитости“. С друге стране, негирањем читавог комплекса међусобних веза разума и емоција, историчари губе могућност разумевања и целовитост „оживљавања живота у свој његовој пуноћи“ (*la résurrection de la vie intégrale*), како је то још Жил Мишле постулирао (Michelet, 1880, iii). У којој мери су људи у прошлости били рационални и изражавали своју разумност и промишљеност, а у којој их је мери водила емотивност и њој атрибуирана као сушта супротност – ирационалност, занимљиви су аспекти посматрања и питања која би требало поставити корпусу већ одавно познатих писаних, материјалних и визуелних извора, али сада са укидањем лажне дихотомије. Коликогод се данас дичили рационалношћу као звездомводиљом у раду и животу, неуролошка и психолошка, те социополитичка истраживања говоре о подложности људи емотивним уверењима и поступцима условљеним емоцијама, посебно у доношењу одлука (Rosenweine, 2002; Rozenvaj & Kristijani, 2019).

Полазећи од тих нових увида, у наредним редовима покушаћемо да са више разумевања и емоција приступимо новом читању извора из периода „дугог средњег века“. Међутим, потребно је пуно опреза, јер данашњи режим „емократије“ (*emocrcacy*) представља велику препреку у разумевању претходних времена и људи. Емоције су и биолошки и друштвени чинилац, настају у интеракцији, променљиви су „емоционални режими“ у оквиру којих је њихово испољавање културолошки условљено (Ferguson, 2019; Damasio, 2000, str. 50, *passim*; Boddice, 2018, str. 1–7, *passim*). Сумирајући досадашње различите антрополошке приступе, Владимира Илић је изврсно формулисала да су емоције заправо емоционална стања као реакције на ситуације, чинове и објекте из социокултурног контекста, који, повратно регулише емоционално изражавање (Илић, 2014, поглавље II, str. 14–44). Бојан Жикић се у „Антропологији тела“ такође исцрпно посветио и осећањима и њиховим манифестацијама, те су осећања културни производи који имају улогу у конструисању моралне заједнице и њихово исказивање је вид културног саобраћања (Жикић, 2018, стр. 284–290, и даље). За историчаре је битно и оно што Барбара Розенвајн подвлачи, а то је чињеница да историчари полазе од *речи* и анализирају корпус „речи за емоције“ у различитим друштвеним заједницама и историјским временима, и методолошки је погрешно изједначавати данашње и ондашње термине изван контекста њихове манифестације (Rozenvaj & Kristijani, 2019, str. 85–86). Заправо, у другој књизи посвећеној исто-

ријском прегледу емоција од 600. до 1700. године, Б. Розенвајн само оквирно даје „своју“ дефиницију емоција, и каже: „... постоји биолошка и универзална људска склоност ка осећањима и изражавању онога што ми данас називамо „емоцијама“. Но, шта су те емоције, како су именоване, како су биле процењене и биле изражене – све то је обликовано „емоционалним заједницама“. То су групе људи које деле извесни скуп нарочитих вредности, начина осећања и њихових изражавања“ (Rosenwein, 2016, str. 4–5, i dalje, prev. J. M.).

Почетни редови Хојзингиног *Јесени средњег века* говоре о свету од пре шест стотина година, где:

Сви догађаји у животу људи имали су много оштрије изражене спољне облике него данас. Између бола и радости, између несреће и среће растојање је изгледало веће него што нама изгледа; све што се доживљавало имало је још онај степен непосредности и искључивости који и данас радост и бол имају у дечјој души... Беда и оскудица мање су могле да се ублаже него данас... Болест се јаче разликовала од здравља... Модеран град једва да још зна за стварну таму и праву тишину, једва да се у њему приметите појединачно мало светло или усамљени узвик из даљине (Хојзинга, 1991, стр. 7–8).

Од прошлога пролећа, у нашим „закључаним“ (*lock-down*) градовима, са наших прозора, могли смо да слушамо потпуну градску тишину, јер је стратегија становништва била и бекство из градова у викендице и смештаје у мање урбанизованим, мање насељеним подручјима, као што се некад бежало од куге и маларије (*malaria*, „трулог ваздуха“). Моја поента је, укратко: Хојзинга се данас другачије чита, изазивајући нама познате „слике“ и данас присутне емоције. С друге стране, неопходно је избећи инфантилизацију претходних историјских периода и друштава и разумети да то што су људи своје емоције другачије испољавали, не значи да су били само у оквиру библијских наратива или архаичног склопа сујеверја, већ је то још један од могућих аспеката доживљаја света и Природе, концепција створених саобразно одређеном друштву и култури (Valter, 2012, str. 11).

Како је овај пројекат у наслову одређен спектром смртно угрожавајућих појава – „пошаст“, то јест *ејидемија*, *нејојода* и *илади*, то је утицало и на избор оних сачуваних извора који говоре о осећањима које оне изазивају, а то су пре свега *сѝрахови* и *сѝрејње*, те осећање *ужаса* и *ѝанике*, индивидуалне и колективне (Plutchik, 2001, str. 344–350). Према неким тумачењима, *сѝрахови*, дневни и оправдани, и њима блиски *бојазан*, *сѝрава* и *ужас*, те *сѝрејња*, *збринућосѝ*, *зебња*, *ѝескоба* и *анксиозносѝ* у размишљању о будућности, били су, и јесу, стални пратиоци људи и треба их рангирати сходно важности. Психолошке дефиниције страха кажу да је то осећање које

се јавља када особа процени да га неко други или нека ситуација угрожава, да се не може супротставити тој сили и да може побећи. *Колективна њаника* наступа када се у групи људи суочених са угрожавајућом ситуацијом, једна особа окреће само сопственом спасавању, те се такво хаотично понашање преноси на све друге. Стање потпуног ужаса, престрављености је потпуно парализује, јер је процена да је бекство немогуће, тако да и особа и група бирају пасивност као стратегију понашања (Delimo, 2003, str. 29–35, i dalje).

Но, дочим је низоземски медијевиста захватао, а убрзо и француски аналитици у неколико генерација, из преобиља хроника, балада, приручника за владање, „за вештину припремања за смрт“ (*ars moriendi*), световних и сакралних дела уметности, его-извора и документарне грађе из владарских, градских и племићких архива, домаћи истраживачи пребирају, попут зрнења проса или слачице, оно мало започетих летописа и записа са маргина преписаних богослужбених дела (Стојановић, 1984). Са аспекта културних образаца који имају „дуго трајање“, и у проучавању *емоционалне историје* може се применити концепт Ле Гофова „дугог Средњег века“, слично односу према Природи и животној средини (Le Gof, 1991, str. 15–16, i dalje; Мргић, 2003, стр. 165. и даље). Водећи се светлом Делимоа (Delimo, 2003), код нас је Радивој Радић написао најзначајније књиге и радове са темом *сѝраха*, како у Византијском царству, тако у српским „дугосредњовековним“ земљама, а затим и посебно у раду о *њошасѝи* скакаваца. Лепеза страхова обухваћена овим делима укључује и „богомрске Исмаилџане“ (*ѝурски сѝрах – timor Turcorum*), глад, кугу, земљотресе, комете и остала „зламења“ на небесима, друге необичности, те „крај века“ навелико најављиван после пада Константинопоља (Радић, 2000; Радић, 2003; Радић, 2005; Радић, 2015).

„Три бича дођоше – глад, војска и куга...“

Хронике и летописи фрањеваца из османске Босне – фра Николе Лашванина (о. 1703–1750) и фра Маријана Богдановића (о. 1720–1772), послужиле су ми као издашно штиво за проучавање њихових „осећања и осећајности према Природи“ и према „небеским пејзажима“ са кометама и „црљеним небом“, и за оцртавање једне „географије несигурности“ (Mrgić, 2016a, str. 799–812; Mrgić, 2016b, str. 7–29). Неколико радова сам посветила анализи климатских промена током „Малог леденог доба“ (о. 1550–о. 1850), испрва у правцу промене привредне делатности, конкретно замирања виноградарства. Коришћење дотадашњих резултата историјске климатологије за анализу домаћег изворног материјала, посредног и оскудног, ипак

је показало да изненадне климатске непогоде и велике осцилације у особинама годишњих доба чине тек почетак једне *сѝирале недаћа и ѝошастѝи*. Поремећаји пољопривредног циклуса и радова, тачније непредвидљивост њихових исхода, убрзавају и умножавају невоље. Кретање војски, османске и хабсбуршке, снабдевање регуларних јединица, али уз појаву пљачкаша, посебно од Дугог рата (1593–1606) и, заправо, опште отимачине већ смањених залиха хране отварају врата глади, а потхрањено становништво има мању отпорност како на сезонске болести, тако и на заразне епидемије. С војскама, наиме, ступају заразне болести, пре свега куга, и њен се траг може пратити дуж главних војничких путева, а села у њиховој близини се напуштају. Ширење *оѝишѝеѝ, колекѝивноѝ осећања несиѝурностѝи, неизвесностѝи и сѝрејње* за живот доводило је до неколико „разрешења“, а између осталих, колективни страх је подстицао на бекство, сеобу у безбеднија подручја, мање или више организовано, заједно са покретном имовином – стоком (Mrgić, 2011, str. 613–637).

Сазнања из климатске историје и реконструкције уклопила сам потом у шири контекст политичке и друштвене историје обележен *насиљем*, у чему су ми изузетно помогли поменути босански летописи, а посебно летописи Макарског самостана фра Николе Гојака (1680–1772) и његових настављача (Mrgić, 2018, str. 137–169). Њихов „метеоролошки речник“ некад је био допуњен и коментарима који доносе, како би се то данас назвало, особен „емоционални речник“ унутар „емоционалних режима“ у којима су живели (Rozenvajn & Kristijani, str. 53–56, 95). Ево само једног примера, из пера фра Гојака, записаног у Макарском самостану када су три „бича“ – *ѝлаг, војска и куѝа* дошле 1741. године: „...toliko vilaet poplašio glada ter od stra mre... Glad slidi na sve strane i veće po vlaškoj zemlji nego li po Primorju. Rati i vojske na sve strane, sama desnica božija može umiriti! Kuga po Bosni na veće misti mori, navlastito u Sarajevu, Travniku, Mostaru, jeda Voga na pomoć i ovo sva tri bića dođoše: glad, vojska i kuga“ (Makarski ljetopisi, str. 117–121).

Сходно хришћанском „емоционалном режиму“, *бол и ѝаѝња* су сматрани добрим осећањима јер су одговарале Христовом животопису као идеалном узору (*immitatio Christi*), и „Али који претрпи до краја, благо њему“ (Мат. 24, 13), и после сваке белешке о „невољи, патњи“ следи изјава захвалности и молебан за милост Господњу. То су божје казне, „покорѝ“ због „опачина“, „за грехе наше“, јер се намножише „лупештва, убојства и свакога зла“ и заједница сноси колективну казну. Међутим, може се увидети и забринутост, стрепња и брижност према широј заједници којој припадају и у којој живе, посебно у случају „неприродног“ поремећаја пољопривредних сезона, повећане смртности услед епидемија болести, пре свега куге, а потом и епидемије глади која наступа продубљивањем стања потхрањености ду-

жим и масовним изгладњивањем, додатно појачана ратним метежима војски и људи. Степен описане *анскиозности*, која је постојала *avant la lettre*, услед поништавања древног, хришћанског поретка Света који се огледао у правовремености одличја сезона био је изразито висок. Осим рационалног организовања у правцу прикупљања залиха хране из даљих подручја (макарско подручје се снабдевало и у западној Херцеговини, „иза“ Биокова), код фра Богдановића читамо и о ритуалној пракси извођења литургија са јавним молитвама и процесацијама (*rogationes*) у циљу призивања кише (*pro pluvia*) и за заустављање преобимних падавина, то јест за изведравање неба (*ad postulandam serenitatem*) (Bogdanović, 1984; Mrgić, 2018, str. 137–169).

Осећања страха и стрепње нису искључивала доношење одлука у оквиру стратегије превазилажења непогода, временских и климатских. У новијем раду смо досадашње увиде у живот „под диктатуром жита“ и временске опсервације изложили у контексту *чулних њерцејција*, те посматрања и *колективної њамћења* образаца временских прилика, али и понашања животиња. Стратегија преживљавања укључивала је правовремено опажање редовних и посебно ванредних појава и промена – атмосферских, биолошких и бихејвиоралних, и исто тако правовремено организовање у правцу смањивања утицаја поремећаја циклуса производње хране, као и спречавања појаве глади и болести, на основу „учених предвиђања“ о блиској будућности и исходима акција које ће се предузети да смање *сѝрејњу* и *бојазан*. Овај репозиторијум практичних, искуствених увида назива се „традиционалним еколошким знањем“ (ТЕК – *traditional ecological knowledge*) и свако подручје је имало свој еколошки – климатски прилагођен календар радова (Mrgić & Dražeta, 2020, str. 184–200), те је реч заправо о мноштву малих „емпиријалних заједница“, које пак повезује исти циљ – преживљавање.

„Велики страх“ на Балкану – 1683–1699

Назив „Велики страх“ у историографији се везује за период „великих смутњи“ услед глади, буна, и насиља који обухвата период непосредно пре и на почетку Француске револуције, што је први истражио и назив сковао Жорж Лефевр (*Le Grande Peur de 1789 – Lefebvre*, 1973). Тада је на делу била конјункција временских непогода, пропасти жетве, општег недостатка хране и шпекулације ценама намирница и животних трошкова, руралних немира, миграција сиротиње ка градовима, ширења гласина о „заверама“ краља и аристократије, и, како *сѝрах рађа сѝрах*, крајњи исход је познат. Но, исти назив могао би понети и овај балкански, са сличним преплетом *њошасѝи* – дуготрајни рат, временске и климатске осцилације, неродица, епидемија

куге, масовна смрт од глади, тумарања и исељавања становништва. Писана сведочанства покривају простор од Скопља до Бањалуке и до Макарске током Великог бечког рата (1683–1699), у оквиру кога су се одвијале многе миграције под притиском аустријске па османске „Олује“, те најчувенија и најмасовнија – прва Велика сеобе Срба на просторе северно од Саве и Дунава, предвођена патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690, када је пребегло 37.000 породица (Трифуновић, 1982, стр. 38–43; Стојановић, 1984, 98, бр. 5305–5305). Одавно су позната сведочанства очевидаца, најпре запис патријарха Арсенија Чарнојевића из 1683. године у кабларском манастиру Никољу, како је за хришћане наступило велико зло када су Турци војевали, „идући по мору и сувом као крилате змије летећи на славни град Беч“ (Стојановић, 1984, стр. 433–434, бр. 1824).

Најпоетичније и најпотресније је, свакако, сведочанство Атанасија Даскала, укључено у његов спис *Из лейоџиса српских царева и војевања цара њурској са цесаром хришћанским и о њушошењу српске земље*. Попут фра Гојака у Макарској, и њему је Свето писмо главни емотивни оквир и он наводи од Бога послате *најасџи*: „И тако Господ све џри оне најасџи, – од којих је Давид само једну на град свој примио – у садашње време пустио је на Српску земљу: прво, џомор, затим, мач и џомор заједно, и ројсџиво џасије и месо људи мрџивих који су умрли од џлади.“ Додатне емотивне ноте следе у наредним редовима јер је Атанасије визуелизовао *сџравичне* поворке гладних и низове мртвих, осликавши лице патње и лице ружне, дуге и мучне смрти од глади: „... Лежаху лешеви помрлих људи српских по свим улицама великога Београда. И по свим пољима његовим и на свим џушевица његовим лежаху мрџиви и не бејаше никоџа да их џокоџа. А који су живи ходали – на њима не бејаше ни изџеда ни лейоџе људске, већ бејажу џоцрнели од џлади и лица су им била као еџиоџска...“ (Трифуновић, 1982, стр. 27, курзив Ј. М.; Радић, 2005, стр. 512).

У манастиру Дечани настао је исте године запис о насиљу Турака и Татара, толики „љути страх и беда“ беху да „человечи смрт призиваху, а не живот... Тешко мени, љуте туге.“ (Стојановић, 1984, бр. 1934–1935). Ово призивање смрти као спаса од страдања, „нужда и зло љуто“ подсећа на чувени запис инока Исаије о времену након Маричке битке, када „живи величаху раније мртве“, а настао „на заласку седмога века“, који је у византијској апокалиптичној литератури означавао „краја века и света“ (Стојановић, 1984, бр. 4944; Трифуновић, 1980; Ђирковић, 1996, стр. 11–24; Ђирковић, 2006, стр. 25–29; Радић, 2005, стр. 514–517; Nikolovska, 2016, str. 185–221).

Екстремна и дуготрајна глад је поништавала све моралне баријере и показивала је ону неприхватљиву и санкционисану људску

„природу“, а у тој крајности је долазило и до *анџроифаије*, канибализма (за византијску историју вид. Koder, 2020, str. 497; хронолошки и географски врло опширно вид. Gráda, 2015). Један запис из Сарајева 1690. године почиње овако: „Била је тешка глад...“ и набраја високе цене намирница за само једну „оку“ (1,28 кг) пшенице, пасуља (граха), меса, сира, јабука, пиринча и онда завршава овако: „И то лето једоше човеци месо пасје, и човечје, и коњско, и многе нечисти“ (Стојановић, 1984, бр. 5258, 5712). Фра Никола Лашванин (о. 1703–1750), писац летописа у Фојничком самостану укључио је и овај опис очевица фра Стипана Маргитића из Јајца за 1690. годину: „Kud god bi se mako, ležahu mrtvacu nit se kopahu, nit imadijaše tko. Ljudi jeđahu resu liskovu, s drvja koru, vinovu lozu, pse, mačke. U Sarajevu izidoše dica mater mrtvu; u Vanjoj Luci, koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili. A u to vreme paša sijecaše i višaše i uskoke i rajū, koga god bi doveli, i te bi ljudi mrtvace sve izili...“ (Fra Nikola Lašvanin, 1981, str. 164).

Ако се погледа „емотивни речник“, запажају се понављања да су све пошасте биле *љуше*: ратови, глад, страхови, зла, а у Приморју је то *жестџока љаг*, *љуша* и *жестџока зима*, *жестџока бура*, али и *жестџока конџумаџија* – јака контрола над затварањем путева због епидемије куге. Пресецање трговине са залеђем додатно је појачавало оскудицу хране и убрзавало спиралу глади. Рекло би се, на први поглед, да је „корпус речи за емоције“ из представљених наративних извора мали и оскудан, једноличан, међутим, недостатак варијетета у описивању емотивних реакција не значи да нису осећали и нешто више и другачије. Посезање за Светим писмом, параболама и псалмима, јесте очекивано и припада „емотивној заједници“ фрањевачких и православних монаха и дијака, што не чини њихове емоције мање аутентичним.

„Memento mori“ – исправна и опака смрт

Време насиља, умножење свих зала и људских опачина, грехова због којих је Бог слао каштиге, испунили су у Босни и Далмацији насилни људи, како Турци, представници званичне власти и паравојни одреди башибозука, тако и хришћански хајдуци, харамбаше и ускоци. За фрањевачке летописце све те људе, без разлике, чекала је иста праведна казна. О томе је Гојакон настављач, фра Никола Антуловић (1706–1780), под 17. фебруаром 1773. године писао како су пандури ухватили хајдуке, браћу Муџиће из Загвозда и казнили их одсецањем глава, које су потом изложене у Сињу са поуком: „Орако живили, орако i svršili. Dalje od tuđe muke. Kopaj i ori, i Boga moli, ta će ti dobro i biti, a nećeš nemilo ginuti“ (Makarski ljetopisi, str. 254–255).

Не само мото „*ora et labora et lege*“, већ и премису да добру смрт треба заслужити, фра Никола је нешто раније у тексту исписао као молебан, након што су неки људи страдали у преврнутом чамцу, те он рече: *Bože sačuvaj svakog od nenadnje smrti*, а то је она што затиче човека неспремног, неприпремљеног обредом последње исповести и светог причешћа (Ердељан, 2003, стр. 419–443). Умрети и остати тела неукопаног, то је већ поменути страх у текстовима инока Исаије и Атанасија Даскала, али и у босанским фрањевачким хроникама и на њега се надовезује, у „оку ума“, стравична слика расутих костију, које дивље звери развлаче и нема гробног места где би ближњи могли достојно и како вера налаже, ритуално, да се опросте од покојника. То укидање *йерсонализоване смрти* и свих обичаја и обреда *йрелаза* укореењених у колективно несвесно, било је неприхватљиво за хришћане – јер ће Христ васкрснути *йшла йокојника*, али потпуно ужасавајуће и за традиционалну културу. Посмртни ритуали су имали обједињавајућу улогу у животу заједнице и требало је да осигурају прелазак преминулог у онострани свет, у заједницу предака који је штите од „света мртвих“. Познат и обележен гроб био је и међа и заштита потомака и заједнице, место окупљања и сећања на претка. Одсецање глава хајдука у наведеном примеру представља праксу изопштавања из заједнице и у овом случају је то израз воље и пандура и државне власти (млетачког провидура) (Delimo, 2003, str. 168, i dalje; Куљић, 2013, стр. 61–73; Вучковић, 2014, стр. 513–537; Жикић, 2018, стр. 385, 405, и другде).

Не улазећи даље у социо-танатологију и антропо-танатологију, свест о пропадљивости тела, а трајности писане речи и хришћанског духа и врлина, оставили су траг и у ћирилским изворима, свакако не у оној мери у којој су дијаци, монаси, ђакони и писана елита промишљали о смрти и морамо увек имати на уму да је тек мали део изворног материјала сачуван, а све остало сажежено. Дијак бана Стефана Твртка Котроманића (1351–1391), на крају повеље из 1367. године, додао је и ову промисао: „Земља ми је мати, а отечество ми је гроб, од земље јесмо и у земљу унидемо“ (Стојановић, 1929, стр. 74). У истом тону уклесани су и неки натписи на стећцима, попут стећка Вигња Милошевића, код града Кочерина у хумској земљи. Описана је најпре његова служба, и у последњим редовима каже: „... и молу вас ненаступаите на ме: ја с(а)м бил какови есте: ви ћете бити каков сам ја...“ Исти мотив, да му се гроб не нарушава налазимо и на другом стећку: „А се лежи Радивој Драшчић: добри јунак ја бих, мољу ја се вас, не тицајте! Ви ћете бити како ја, а ја не могу бити како ви.“ Другде је уклесана и молба да се покојник ожали: „А се лежи Богчин кнеза Стипка Угарчића син на својој земљи на племенитој. Дружино, жалите ме! Млад с сега свита отидох, а један бих у мајке. А се писа Угарак“ (Vego, 1962–1970; Ердељан, 2003, стр. 419–443).

Слика 1. Отисак дрвореза Албрехта Дирера из циклуса „Апокалипса“ (1498) (Dürer, јавно добро: Wikimedia)

* * *

*„О време бола и најасџи,
 Доба љлача, зависџи и муке,
 Време дује бољке и љроклејсџива,
 Доба шџо се крају ближи,
 Време љуно љреваре, љуно охолосџи и зависџи,
 Време без часџи, без љравој мњења,
 Доба џује шџо живој скраћује...“*

Еташ Дешан (1346 – о.1406), Балада о времену садашњем
 (у: Хојзинга, 1991, стр. 41–42)

Претходни редови имали су намеру да скрену пажњу на могућност нових приступа и метода у проучавању средњовековних и постсредњовековних друштава суочених са *шошасџима* и њихових емотивних исказа и реакција у виду стрепњи и страхова од глади, болести и смрти. Сматрамо да *емоционална историја* пружа солидну основу да се већ добро познати, а оскудно сачувани, писани извори наново ишчитају и да се обрати пажња на *речник емоција* који је тада постојао, без присиле да се саобрази са данашњом лепезом освешћених емоција. Глад је била свеprisутна и честа могућност и давала је основа за страх и стрепњу у погледу преживљавања претежно већ потхрањеног становништва, док су болести, понајпре куга, корачале са војскама „разних језика“. Невидљив убица, попут овог данашњег, косио је немилице и стратегије су, може се приметити, биле подоста сличне – забрана путовања и кретања, изолација и одвајање болесних од здравих, уз стрепњу од заразе, од несташице хране, јер су и трговина и саобраћај доживели крупне потресе и скоро потпуно замирање. Међутим, из истих страхова и стрепње, данас бујају и роморе гласине које нису фактуално поткрепљене. Чини се, пак, гледајући и читајући медијске објаве, као да је „доба владавине разума“ у кризи, да су и време и клима „ишчашени“, подједнако као и неизвесна судбина целе планете у сенци еколошке апокалипсе, на коју смо тренутно заборавили, суочени с болешћу и смрћу у нашој друштвеној и „емоционалној заједници“, како малој тако и глобалној. У некој будућности ће неки истраживачи пролазити кроз сва ова сведочанства и поради њих пишем да као што је Дешан малодушно стиховао након епидемије црне смрти (1346–1349), тако је сасвим јасно да сам представила и своја осећања и емотивне реакције на савремену *шошасџи*, користећи као повод писање рада за овај зборник, почетком друге године пандемије и ово је једно аутоетнографско и рефлексивно дело (Ellis et al., 2011; Labbé, 2020, str. 204–210). И нису Визиготи напали Рим, али речи Светог Августина и даље снажно делују:

Hristos ti kaže:
 svet odlazi, svet je star, svet se slama,
 svet već sopće koliko je istrošen,
 ali ne boj se:
 tvoja mladost obnoviće se kao mladost orla.

– Sveti Avgustin, *Beseda* 81, глава 8, децембар 410
 (y: Ferari, 2014, prev. Melita Logo Milutinović)

Референце

- Boddice, R. (2018). *The History of Emotions*. Historical Approaches series. Manchester University Press.
- Bogdanović, M. (1984). *Ljetopis kreševskog samostana (1765–1771)*, prir. i prev. Fra Ignacije Gavran. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Cunningham, A. & O. P. Grell. (2000). *The Four Horsemen of the Apocalypse – Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*. Cambridge University Press.
- Ђирковић, С. (1996). Крај века – Крај света. Стрепње и ишчекивања код Срба у вези са 7000. годином. *Југословенски историјски часопис*, 1–2, 11–24.
- Ђирковић, С. (2006). Последње године у последњем столећу српско-византијских односа. *Зборник радова Византолошког института*, 43, 25–29.
- Damasio, A. R. (2001). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. New York: Mariner Books.
- Delimo, Ž. (2003). *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka) – opsednuti grad*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ellis, C. & T. E. Adams & A. P. Bochner. (2010). Autoethnography: An Overview. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 12(1). Доступно на: *Појребни обреди и надјробна обележја*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд: Clio, 419–443.
- Ferari, Ž. (2014). *Beseda o padu Rima*. Beograd: Čarobna knjiga.
- Gill, P. (2010). *Famine and Foreigners: Ethiopia Since Live Aid*. Oxford University Press.
- Хожзинга, Ј. (1991). *Јесен средњега века*. Нови Сад: Матица српска.
- Ilić, V. (2014). *Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije*, Doktorska disertacija. Beograd http://147.91.75.9/manage/shares/disertacije/Ilic_Vladimira_2014-11-06.pdf (pristupljeno 6. april 2021).
- Koder, J. (2020). *Multidisciplinary approaches to food and foodways in the medieval Eastern Mediterranean*. Concluding remarks to the POMEDOR symposium. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux, 495–508.
- Kuljić, T. (2013). Dobra smrt – o evoluciji društvenoprihvatljivog načina umiranja. *Етноантрополошки проблеми*, 8(1), 61–83 = у: *Антропологија смрти I. Umiranje, smrt i život posle smrti*. Beograd.
- Kurnitz, H. (1959). *Once more, with feeling*. New York: Random House.
- Labbé, T. (2020). ‘*Toute chose se desnature*’ – *Environmental changes of the 14th century in the perspective of contemporary witnesses*. The dance of death in late Medieval and Renaissance Europe – environmental stress, mortality and social response. Routledge, 198–213.
- Lašvanin, Fra Nikola. (1981). *Ljetopis*, prir. i prev. dr fra Ignacije Gavran. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Le Gof, Ž. (1999). *Srednjovekovno imaginarno – Ogledi*. Sremski Karlovci – Beograd: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Lefebvre, G. (1973). *The Great Fear of 1789 – Rural Panic in Revolutionary France*. New York: Pantheon Books – Random House.

- Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća.* (1993). Prir. J. A. Soldo. Split.
- Michelet, J. (1880). *L'Histoire de France*, Tome I. Paris.
- Мрѓић, Ј. (2003). *Средњовековни човек и његова природа*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд: Слио, 163–182.
- Мрѓић, Ј. (2011). Wine or Raki: The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia. *Environment and History*, 17(4), 613–637.
- Мрѓић, Ј. (2016a). *Осећања и осећајност према Природи у франјевачким хроникама*. Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami“. Prozor – Sarajevo – Zagreb, 799–812.
- Мрѓић, Ј. (2016b). Skyscapes and sky events – Geography of Uncertainties in the Balkans (17th–18th centuries). *Godišnjak za društvenu istoriju*, 23(2), 7–29.
- Мрѓић, Ј. (2018). Intemperate weather in violent times – Narratives from the western Balkans during the Little Ice Age (17th–18th centuries). *Cuadernos de Investigación Geográfica*, 44(1), 137–169.
- Мрѓић, Ј. & В. Дражета. (2020). Seeing, Sensing, and De/Scribing – Narratives on Weather and Climate in Preindustrial Serbia and Bosnia-Herzegovina. *Ekonomika i ekohistorija*, 16, 184–200.
- Nikolovska, K. (2016). 'When the living envied the dead': Church Slavonic Paratexts and the Apocalyptic Framework of Monk Isaija's Colophon (1371). *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*. Berlin – Boston: De Gruyter, 185–221.
- Plutchik, R. (2001). The Nature of Emotions: Human Emotions Have Deep Evolutionary Roots, a Fact That May Explain Their Complexity and Provide Tools for Clinical Practice. *American Scientist*, 89(4), 344–350.
- Радић, Р. (2000). *Сѡрах у њозној Византији, 1180–1453*. Београд: Стубови културе.
- Радић, Р. (2003). *Болесѡи и лечење*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд: Слио, 394–418.
- Радић, Р. (2005). *У њочейку свеѡа је сѡрах*. Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба. Београд: Слио, 505–544.
- Радић, Р. (2015). Скакавци долазе! (Цртица о једној пошастѡи). *Наша ѡрошлосѡи*, 15, 59–65.
- Rosenwein, B. (2002). Worrying about Emotions in History. *American Historical Review*, 107, 821–845.
- Rosenwein, B. (2016). *Generations of Feelings – A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge University Press.
- Rozenvaj, B. & R. Kristijani. (2019). *Šta je istorija emocija?* Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Стојановић, Љ. (1929). *Сѡаре срѡске ѡвеле и ѡисма*, I–II, Београд – Сремски Карловци.
- Стојановић, Љ. (1984). *Сѡари срѡски зайиси и најѡисѡи*, 1–6, Београд: САНУ.
- Trifunović, Đ. (1980). *Pisac i prevodilac Inok Isaija*. Kruševac.
- Трифуновић, Ђ. (1982). *Очевѡици о великој сеоби Срба*. Крушевац.
- Valter, F. (2012). *Katastrofe – Jedna kulturna istorija od XVI do XXI veka*. Novi Sad: Akademska knjiga.

- Vego, M. (1962–70). *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I–IV. Sarajevo.
- Vignjević, T. (2011). *The Istrian Danse Macabre: Beram and Hrastovlje*. Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Modern Europe. Cambridge Scholars Publishing, 293–312.
- Вучковић, М. (2014). Концепт 'лоше смрти'. *Етноантрополошки проблеми*, 9(2), 513–537.
- Жикић, Б. (2018). *Антропологија њела*. Етноантрополошки проблеми – Монографије 8. Одељење за етнологију и антропологију, Универзитет у Београду.

Jelena Mrgić*

LIVING IN THE MIDDLE AGES – SOME REFLECTIONS ON WORRIES AND FEARS ABOUT HUNGER, SICKNESS, AND DEATH

Emotions and sensibility are still under researched topics in our current historiography, although studies on the history of emotions and emotional history are strongly advancing in the contemporary international academia during the last several decades. Meagre heuristic material for the Serbian „long Middle Ages“ needs to be reread, now with new approaches and methodologies in cultural studies from different milieus. This short text aims to present some new interpretations and understanding of emotions, sensibilities, and ways in which they were expressed. The starting point is the very notion of „catastrophe“ and disaster, with their manifestation in emotional reactions, individual and collective, as well as rational strategies to avoid or to mitigate their impact. Cumulatively, this all became a part of popular oral and written tradition, well into our own times and calamities.

Keywords: Middle Ages, emotional history, disasters, plague, perception

* Jelena Mrgić (1972) is an associate professor at the Chair of Serbian History in the Middle Ages of the Department of History. Her research opus includes topics from historical geography and ecological history. E-mail: jmrgic@f.bg.ac.rs